

Г. А. ОЛІЙНИК

ВИРАЗНЕ ЧИТАННЯ
ОСНОВИ ТЕОРІЇ

Посібник для вчителів

*Ухвалено Науково-методичною комісією
з літературознавчих наук
Міністерства освіти і науки України*

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 83.3 (4 Укр) Я7
О54

Рецензенти:
кандидат філологічних наук
Фіненко О.М.
кандидат філологічних наук, доцент
Ляхова Ж.П.

Олійник Г.А.

О54 Виразне читання. Основи теорії. Посібник для вчителів. —
Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011. — 224 с.

ISBN 978-966-408-272-0

У посібнику висвітлено основи теорії виразного читання як мистецтва слова в педагогічному процесі, техніку мовлення як необхідну передумову словесної дії, етапи підготовки твору для читання та аналізу його з учнями, особливості читання творів різних жанрів, словесну дію та спілкування читця зі слухачами.

Крім основних положень засобів логіко-емоційної виразності читання, мовлення, розкрито теорію практичного їх використання, що робить виразне читання ефективним, дійовим.

Для кращого засвоєння курсу виразного читання дається добір вправ, в кінці кожного підрозділу подано запитання і завдання.

Розраховано на вчителів загальноосвітніх шкіл, викладачів педагогічних середніх і вищих навчальних закладів. Може бути використаний дикторами радіо і телебачення, читцями-артистами, а також любителями мистецтва слова, культури мовлення.

ББК 88.3 (4 Укр) Я7

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-408-272-0

© Навчальна книга – Богдан,
майнові права, 2011

ВСТУП

Національне відродження, демократичні перетворення в Україні потребують розв'язання проблеми національної освіти, докорінного оновлення загальноосвітньої і вищої школи. Навчальні заклади повинні забезпечити високу якість педагогічного процесу, всебічний розвиток і виховання підрастаючого покоління відповідно до нових завдань і потреб суспільства, що в свою чергу вимагає внесення істотних змін і в процес підготовки педагогічних кадрів.

Сучасний педагог має стати справжнім майстром своєї справи з високим рівнем знань і вмінь у сфері педагогічної діяльності.

Необхідною умовою досягнення високої професійної підготовки, педагогічної техніки, майстерності педагога є оволодіння основами теорії і практики мистецтва слова, виразного читання. Річ у тім, що в основі пізнавальної діяльності учнів лежать загальні закони людського пізнання, але виявляються вони у специфічній формі, бо те, що пізнають учні, є головним чином узагальненим і систематизованим знанням, зареєстрованим у мові. Тому безпосереднє живе слово вчителя і текст підручника служать важливим джерелом здобуття знань. Ефективність здобуття знань залежить від того, наскільки слово вчителя або читаний ним текст спонукатиме учнів до активного мислення, розуміння ними змісту і значення слова, правильного співвідношення його з об'єктами і явищами реального світу, до безпосереднього чуттєвого сприймання проголошеної дійсності.

Майстерність мовлення, виразного читання необхідні вчителю не тільки тому, що за самою специфікою його роботи доводиться багато говорити, читати, а й тому, що виразне слово допомагає ефективно застосовувати методи педагогічного впливу на учнів, розвивати їх пізнавальну діяльність. "Дія словом є найдосконалішим і найуніверсальнішим засобом людського спілкування, найдосконалішим і найуніверсальнішим засобом впливу, засобом перебудови знань співрозмовника, засобом перебудови його мислення"¹.

¹ Топорков О.В. О технике актера.- М., 1974.- С. 84.

У дійовій силі слова переконує нас доктор мистецтвознавства Б.Захава: “Слово— виразник думки. Слово як засіб впливу на людину, як збудник людських почуттів і вчинків має величезну силу і виняткову владу. Порівняно з усіма іншими видами людських (а отже, і сценічних) дій, словесні мають переважне значення”¹.

Хоча такі визначення адресовані артистові, проте вони стосуються і вчителя, бо певною мірою його слово повинно бути впливовим, дійовим. Учитель той самий артист і навіть більше, якщо брати у відповідних формах педагогічної діяльності особливості його впливу на вихованців. Завжди, в усіх формах педагогічного впливу, слово, мовлення, читання вчителя є головною ланкою, що поєднує зміст матеріалу уроку зі сприйманням учнів. Глибоко емоційне, цікаве, виразне мовлення, читання, переповідання вчителя завжди викликають в учнів інтерес до змісту слуханого і самого процесу мовлення, читання, переповідання.

Зміст мовлення вчителя диктується змістом уроку, його метою і завданнями, а тому характеризується різноманітними виявами: вступне слово, бесіда, пояснення, відповіді на запитання, виділення і підкреслення будь-якого основного положення, попередження про важливість якогось формулювання, підкріплення певної істини життєвим фактом, явищем природи тощо; аналіз предметів дійсності, творів художньої літератури, образотворчого мистецтва, музики; безпосереднє читання з книги чи напам’ять тощо.

Якщо вчитель навчить учня вслухатися в його мовлення, читання чи переповідання, то цим він збільшить його можливості пізнавати дійсність, збагачувати своє власне мовлення, що є важливим у його загальному і культурному розвитку. Особливої уваги потребує слово художнього твору під час читання. Сила впливу слова вчителя тут залежить від багатьох факторів, скажімо:

1) від уміння розкрити її в самому творі, усвідомити й пережити, тобто наскільки вникне в авторський задум, його переживання, а також у думки й переживання персонажів;

2) від процесу передачі експресивності твору та власних переживань. Зрештою, про це йдеться в теоретичних і методичних положеннях виразного читання. І всупереч тим, які вважають, що для виразного читання і навчання учнів не обов’язково знати теорію і методику, аби лише практика була, зауважимо, що ще до засвоєння самих положень читцю треба знати, що виразне читання — мистецтво складне і синтетичне.

¹ Захава Б.Е. Мастерство актера и режиссера.— М., 1973.— С. 131.

МЕЛОДИКА МОВЛЕННЯ

ЗНАЧЕННЯ МЕЛОДИКИ МОВЛЕННЯ ДЛЯ ВИРАЖЕННЯ ЗМІСТУ ФРАЗИ

Одним із найважливіших компонентів виразності читання, мовлення є мелодика, тобто певні зміни нашого голосу в межах підвищення й пониження, а також сили і тривалості звучання в процесі мовлення.

Якщо паузи вказують на зупинки, зумовлені змістом фрази, а логічні наголоси — безпосередньо на зміст і почуття, то мелодика відтворює цей зміст і почуття. У цьому її головне значення. Справді, можна точно і правильно визначити зовнішній (логічний) і внутрішній (психологічний) зміст фрази, але відтворити його без участі мелодики майже неможливо.

Мелодика як певне голосове оформлення інтонаційної структури речення характеризується складною модифікацією (видозмінами) фізичних показників, безліччю таких нюансів в основному тоні, які не піддаються вимірюванню слуховими якостями. Проте всі вони впливають з головних мелодичних ходів, змін, які реалізують зміст висловлювання. Вони доступні нашому слухові і від правильного їх відтворення залежить правильна передача змісту мовлення. Отже, читцеві треба їх досконало знати і вміти ними оперувати.

З найбільшою виразністю мелодичні ходи (зміни) мовлення відбиваються на логічно виділених словах у мовних тактах. Кожний мовний такт у фразі має свій логічний наголос — важливе для змісту слово. Мелодика ж прикрашає те слово найрізноманітнішими відтінками наших почуттів: звеличенням чи приниженням, схваленням чи осудженням, любов'ю чи ненавистю, радістю чи смутком, повагою чи зневагою, іронією тощо. Таким чином, кожний мовний такт — це окремий мелодично оформлений малюнок. І чим більше у фразі мовних тактів, тим багатша і складніша мелодика.

ОСНОВНІ МЕЛОДИЧНІ ХОДИ (ЗМІНИ), ПОЗНАЧЕННЯ ЇХ НА ПИСЬМІ

Головні мелодичні ходи (зміни) на слуховому рівні сприймання характеризуються підвищенням, монотоном (однотонном) і пониженням голосу. На письмі вони позначаються так:

1. Мелодичне підвищення (висхідна мелодика) — стрілочкою, спрямованою вгору над логічно виділеним словом (↗).

2. Мелодичне пониження (спадна мелодика) — стрілочкою, спрямованою вниз над логічно виділеним словом (↘).

3. Монотон (однотон) — стрілочкою в горизонтальному положенні над логічно виділеним словом (→).

Такі позначки робимо не в будь-якому місці над логічно виділеним словом, а лише над наголошеним складом. На ньому переважно відбувається мелодична зміна — злам голосу. Таким чином, ми позначаємо одночасно і правильність словесного наголосу:

На дитячому майданчику / гралися двоє хлопчиків / і дівчинка.
(В.Нестайко)

Усі такі мелодичні зміни на слуховому рівні сприймання діють у межах мовних тактів і через них. Мовні такти об'єднують їх між собою в загальний тон відповідно до змісту кожної фрази у своєму контексті. Отже, правильність передачі змісту фрази, а відтак і змісту всього твору, залежить від правильного визначення і відтворення мелодичних змін у кожному мовному такті в їх зв'язку через загальний тон кожного речення в контексті.

РОЗУМІННЯ І ВИЗНАЧЕННЯ МЕЛОДИКИ У ТЕКСТІ

Загальний тон фрази, яка складається з кількох мовних тактів, визначається через кожний мовний такт, але в єдності з логіко-емоційним змістом цієї фрази, виходячи з таких понять:

1. Кожне мелодичне пониження свідчить про довершеність, закінченість думки. Отже, якщо думка в мовному такті, фразі довершена, закінчена — мелодика спадна, наприклад:

— Ну (.) тоді я помилився. // Пробач. // Ти не просто хороший хлопчик. // Ти справжній молодець. (В.Нестайко).

Буває, коли мовний такт чи фраза може мати яскраво відчутну і висхідно-спадну мелодику як певну комбінацію пониження. В таких випадках до уваги треба брати не один лише наголошений склад логічно виділеного слова, а й наступний. На наголошеному мелодика піднімається, а на наступному — спадає. Таку мелодику позначаємо дугастою стрілкою, логічно виділеного слова чи й поза ним, наприклад:

— Як це солодка? / — не повірив Митько. (М. Стеценко)
Ні, / не слід... / та й не однієї людини... // слід / моїх милих, / коханих, / незабутих... / Де вони? (П. Грабовський).

Піди в город / і білі хризантеми /
Плети в вінок, / жемчужений росою, /
Й питайся їх: // О квіти, / хто ми / й де ми?
(Б. Лепкий)

3. Безрезультатність дії

Що за морока?//Що робит?/
А й не велика(,) бачся, штука,—/
так Лебідь/рветься підлетіть/,
Рак/утирається, /а Шука/тягне в воду.//
Хто винен з них, /хто ні,—судить не нам,/
та тільки хура/й дсі там.///

(Л.Глібов).

Пройняти учнів сміхом з приводу безрезультатної дії Лебедя, Шуки і Рака; осудити таку дію. Виправдати головну думку автора.

Сто років як сконала Січ

Сто років як сконала Січ.//
Сибір.//І соловецькі колії,/
і глупа облягає ніч/
пекельний край/і крік непекельний.///
Сто років мучених надій,/
і сподівань,/і вір,/і крові/
синів,/що за любов таврдовані,/
сто серць,/як сто палахкотінь.///
Та виростаючи з личаків,/
із шаровар,/з курної хати/
раби зростають до синів/
своєї України-матері.///
Ти вже не згинеш./ти двожилава,/
земля,/рабована віками,/
і не скарять тебе /душителям/
сибірами/і соловками.///
Ти ще виблюєшся блем,/
ти ще роздёрта на шматки,/
та вжє,/крут^я/і непокірна,/
ти випросталася для вблі,//
ти гнівом виросла.//Теп^р/

не матимеш од нього спокою(.)//
 Йому ж ростий/й ростий/допоки/
 не упадуть тюремні двері//
 І радісним буремним громом
 спадають з неба/блискавиці/
 Тарасові провісні птиці—//
слова шугають над Дніпром.///
 (В. Стус)

Ходить гарбуз по городу

(Народна пісня)

Ходить гарбуз/по городу,/
 питається свого роду://
 — Ой чи живі/чи здорові?
 всі родичі гарбузові?//
Обізвалась/жовта діння,/
 гарбузова господіння://
 — Ще живі/ще здорові?
 всі родичі гарбузові!//
 Обізвались огірочки,/
 гарбузові сині/й дочки://
 — Ще живі/ще здорові?
 всі родичі гарбузові!//
 Обізвалась морковиця,/
 гарбузова сестриця://
 — Ще живі/ще здорові?
 всі родичі гарбузові!//

Обізвались буряки,/
 гарбузові своє://
 — Ще живі/ще здорові?
 всі родичі гарбузові!//
 Обізвалась бараболя,/
 а за нею /і квасоля://
 — Ще живі/ще здорові?
 всі родичі гарбузові!//
 Обізвася старий біб:/
 — Я/піддержав увесь рід!//
Ще живі/ще здорові?
 всі родичі гарбузові!//
 Ой гарбузе ти перістий,/
 із чим тебе будем їсти?//
 — Миска пшоня/шматок сала—
 от до мене вся приправа.///

Підсумкове завдання

За вище поданим орієнтовним зразком дійового аналізу байки Л.Глібова “Лебідь, Щука і Рак” опрацюйте інші твори в розписаній партитурі. Визначіть головну думку і основну мету читання та аналізу тексту з дітьми. Розчленуйте твір на логічно завершені частини, якщо він цього вимагає, і придумайте заголовки. До кожної частини визначіть творчі перспективні завдання наскрізної словесної дії. Навчіться читати твори у плані завдань словесної дії і розписаної партитури.

ЗМІСТ

Вступ	3
I. Техніка мовлення як необхідна передумова словесної дії	12
Дихання	12
Голос	22
Дикція	28
Орфоепія	41
II. Засоби логіко-емоційної виразності читання	58
Інтонація як мовне явище на слуховому рівні сприймання	58
Місце засобів логіко-емоційної виразності читання в загальній системі виразного читання	62
Значення засобів логіко-емоційної виразності читання для професійної підготовки вчителя	66
III. Основні положення засобів логіко-емоційної виразності читання	69
Мовні такти, їх значення для процесу читання, мовлення	71
Паузи	73
Логічні наголоси	99
Емоційна функція наголошених слів	104
Мелодика мовлення	114
Темп мовлення	122
Позамовні (рухові) засоби виразності (поза, жести, міміка)	130
Словесна дія і спілкування зі слухачами	137
IV. Практичне використання засобів логіко-емоційної виразності читання	143
Членування тексту на мовні такти	143
Оптимальні шляхи і способи визначення логічних наголосів у єдності з мелодикою і темпом	155
V. Підготовка твору для читання та аналізу його з дітьми	178
Перший етап — літературознавчий аналіз твору	178
Другий етап — дійовий аналіз твору	191
VI. Особливості читання творів різних жанрів	199
Оповідання	199
Казка	201
Вірші	206
Байка	213
Нариси і науково-популярні статті	215
Тексти в партитурі	218

Навчальне видання

Олійник Григорій Адамович

Виразне читання. Основи теорії

Посібник для вчителів

Підписано до друку 25.05.2011. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 13,25. Умовн. фарб. відб. 13,25. Обл.-вид. арк. 9,32.

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001 р.

Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м.Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48
publishing@budny.te.ua, office@bohdan-books.com
www.bohdan-books.com